

Zonderlinge en bijzondere Gentse plaatsnamen

TUSSEN 'T PAS

Luc Devriese

Inleiding

Tussen 't Pas, een stemmig straatje in de wijk Nieuwpoort (afb. 1 en 2) met een toch wel raar klinkende naam. Bij 'tussen' verwacht je immers een ruimte, of wat dan ook, tussen twee dingen of begrippen. Maar neen: hier enkel 't Pas', alsof er maar één was. In dit artikeltje zien we dat de naam heel logisch ontstond toen er daar twee 'passen' waren. Hoe zat dat in elkaar?

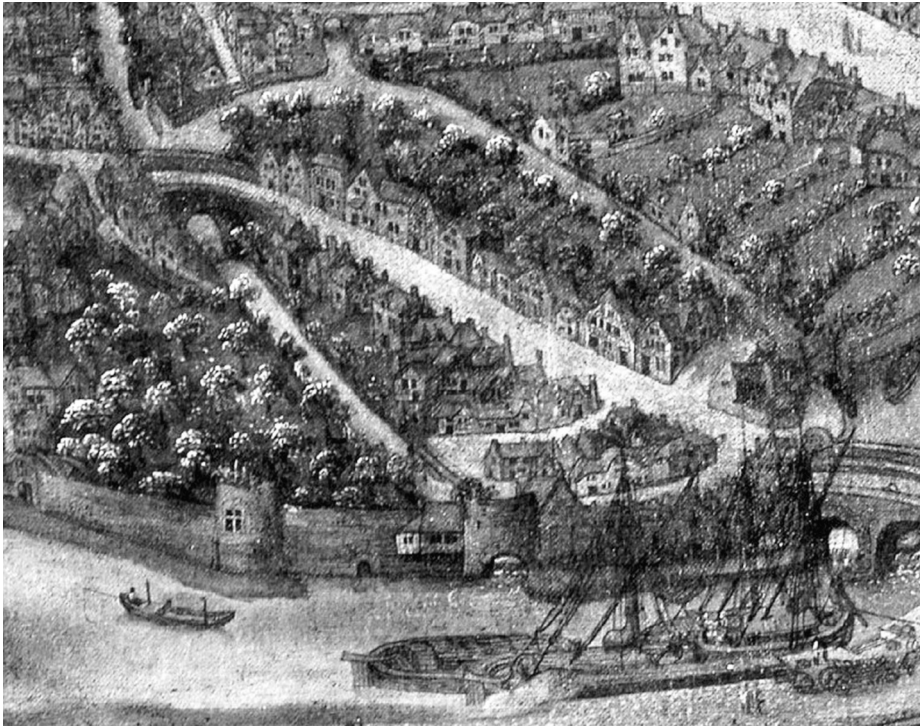
Afb. 1. Tussen 't Pas gezien vanuit de Sint-Joriskaai (foto 2017)

Van Pas en Pasbrug naar Kombrug

Het woord ‘pas’ komt wel meer voor in Nederlandse plaatsnamen (1). Het betekent ofwel een met kaphout beplante waterzieke zone, afgeleid van het Latijnse pascuum, ofwel een doorgang, van het even Latijnse passus. In het middeleeuwse Gent, met zijn vele waterzieke zones en vooral vanwege water moeilijke doorgangen, was er echter slechts één pas te vinden. Maurits Gyseling neemt voor het Gentse Pas de tweede betekenis aan en hij identificeerde de vroege vermeldingen ‘an de Passebrugge’ (1325) als slaande op een brugje over de Sint-Jansgracht (2), onderdeel van de zogenaamde Binnenste Oude Leie (afb. 3 en 4). Dit werd later Kombrug genoemd (3). Mocht de brug nog bestaan, zou je erover passeren als je van de Kalvermarkt naar de Schelde toe stapt, meer bepaald ter hoogte van de kruising met de Volmolenstraat. Die straat werd deels op de gedempte Sint-Jansgracht aangelegd.

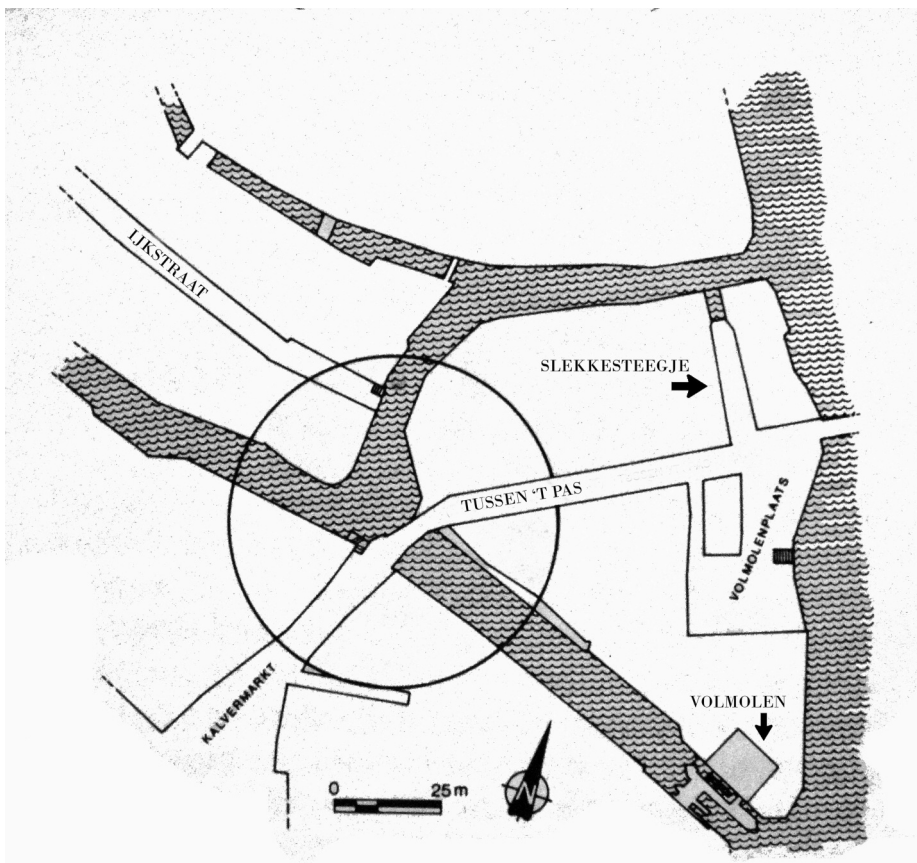
Afb.2. Detail uit een actueel stratenplan.

Afb. 3. Het Pasbrugje over een Leie-arm is goed herkenbaar links boven op dit detail van de kaartschilderij Gent 1534 (STAM). Helemaal bovenaan rechts is een stukje van de Steendam nog net zichtbaar. De op deze uitsnit dwars verlopende straat Tussen 't Pas is overdreven breed weergegeven in de zone binnen een waterlus in het Nieuwpoortje. Rechts onder een gedeelte van Rodetorenbrug met stuwgaten: de Grote Spei die later 't Groot Pas zou worden. Midden onder: de plumpe toren boven het Paddegat met eveneens een stuw.

De vermelding in de stadsrekeningen van brug 'over t Pas' in 1330-1331 en 1332-1333 wijst erop dat niet de brug zelf Pas genoemd werd. Maar wat dan wel (4)? De naamuitleg moeten we zoeken in een doorgang, feidelijk een kleine lus, een oude Leiearm, gedeeltelijk de Slekke genoemd, die door de schippers gebruikt werd om de hieronder beschreven Grote Spei (stuw) bij de Leie-Scheldemonding te vermijden. Wanneer de grote stuw met balken (in Gent 'planken' genoemd) gesloten was, konden ze via het Paddegat doorheen de kleine lus het Papengat bereiken, waar een veel gemakkelijker te hanteren hangdeur hen doorgang verleende. Dezelfde passage (let op het woord) kon ook in omgekeerde richting gebruikt worden. De 'gateknechten' die de stuwbalken neerlieten en ophaalden in de 'gaten' en hetzelfde met de hangdeur van de Slekke deden, die met andere woorden de stuwen in- en uitlieten, werden in

de jaren 1700 passeniërs genoemd (5). Deze mannen, 24 in getal, allen woneñd in het Nieuwpoortje of daaromtrent, maakten inderdaad de doorgang (passage) mogelijk van de schepen, niet enkel daar, maar ook elders doorheen de stad. Die heel complexe bedoening was streng gereguleerd.

Afb. 4. Schematische weergave van de situatie in de zone Tussen 't Pas met de komvormige kleine waterlus aan weerszijden van Tussen 't Pas. Rechts boven het Slekkesteegje met in die tijd een watertrap aan de Slekke of Papengracht. Rechts het Groot Pas bij Tussen 't Pas en de Volmolenplaats. Omcirkeld: de Kombrug alias de Pas- of Klein Pasbrug over de Sint-Jansgracht precies op de plaats waar die aftakt naar de Papengracht. Helemaal onderaan de volmolen op de Sint-Jansgracht (kaartje uit Stoops, 1995).

Van Sint-Baafsspei, Grote Spei of Groot Gat naar Groot Pas

Nauwe doorgangen te land en te water werden in Gent ‘gat’ genoemd. In tegenstelling tot het unieke Pas, wemelt het in de Gentse plaatsaanduidingen van ‘gaten’. Ze komen eerder zelden voor op het droge, en wel in de betekenis van doorgangen, vooral naar weiden (6). Beter gekend en veel talrijker waren de gaten onder bruggen voorzien van stuwen. Denk aan de Braamgaten, het Paddegat en de Vijfwindgaten. De natuurstenen bruggewelven verleenden deze constructies die aan geweldige druk moesten weerstaan, de nodige stevigheid. Daardoor kregen ze effectief het uitzicht van gaten.

Met nog een ander stuwgatencomplex, dat van de Rode Torenbrug, komen we dicht in de buurt van het hierboven beschreven Pas. Hoewel de constructie voorzien was van stuwgaten en het woord gat in de ermee verband houdende naamgeving in de Gentse geschriften gebruikt werd, promoveerde het daar nooit tot onderdeel van een plaatsnaam. De vroegst bekende benaming (7) was Sint-Baafsspei (1323 en 1324) en de meest waarschijnlijke datering van deze stuwbrug is kort na 1213. Dat is het jaar waarin de stad tegenover het grafelijk bestuur de verplichting aanging in die zone een nieuwe verdediging aan te leggen in ruil voor het bezit van nagenoeg alle gronden in de latere Waterwijk en het Nieuwpoortje (8). De ‘Nieuwe Leie’ was waarschijnlijk het hoofdbestanddeel van die verdediging, functie waar de naam Oudevest nog naar verwijst. Ter wille van de waterbeheersing en de scheepvaart werd dit nieuwe waterwerk vermoedelijk meteen voorzien van een grote stuw. Groot en belangrijk was die inderdaad: ze moest zo goed als alle Gents Leie- en Scheldewater beheersen. Het waterbouwwerk stond niet voor niets ook bekend als de Grote Spei: ‘den Groeten Speye’ (1329). Om de doorgang van schepen te vergemakkelijken werd deze moeilijk hanteerbare constructie wellicht meteen al aangevuld met de hierboven geschetste alternatieve ‘kleine’ passage.

Vermoedelijk in het laatste derde van de jaren 1200 werd de stuwbrug voorzien van een toren. Dit valt af te leiden uit de omschrijving in een grafelijk document uit 1270 ‘le novele tour sour le spoie’ (spei: stuw). De stuw was dus ouder dan de toren, de Rode Toren. Die was in tegenstelling tot de meeste grote Gentse bouwsels in die tijd opvallend in rode baksteen gebouwd, in plaats van in blauw-grijze natuursteen. De toren op de stuwbrug domineerde het uitzicht van dit brug-toren-stuwcomplex in die mate dat de hele constructie vanaf het einde van de jaren 1300 meestal ernaar genoemd werd. De aanduiding ‘spei van de Rode Toren’ (in verschillende schrijfvormen), naar het

duidelijkste herkenningspunt, kwam toen in gebruik. Na de afbraak van de toren op bevel van Karel V en vooral na een grote ombouw in 1752 werd dit het Groot Pas: de stuw werd verlengd met een draaibrug over het toen gegraven Visserijkanaal (afb. 5). Indien deze stuw al niet de grootste was in Gent, dan was ze voor de scheepvaart zonder meer de belangrijkste. De constructie werd toen meestal aangeduid als Passtuw en de brug in het verlengde daarvan over het toen nieuw gegraven Visserijkanaal werd nu de Pasbrug. De benaming ‘pas’ kwam hier dus pas laat op de proppen, veel later dan bij de kleine constructie middenin het Nieuwpoortje.

Afb. 5. Het uitzicht van het Groot Pas in 1752 gecreëerd met het graven van het Visserijkanaal (detail uit Wynantz, ca. 1820, De Zwarte Doos). Een draaibrug (links) over dit kanaal verleent de schepen toegang tot de Visserijsluis en de Nederschelde aan de Keizerpoort. Dit gebeurde via een tot onderdeel van het Visserijkanaal omgevormde vestgracht van het Spaans Kasteel waarvan de wallen links nog zichtbaar zijn. Het gedeelte Nederschelde binnen de laat-14de-eeuwse stadsvesten is samen met de Reep (feitelijk een deel van de Nederschelde) afgesloten van de scheepvaart door twee vaste stuwen onder het vaste gedeelte van de Pasbrug. In de verte het torentje van Nieuwenbosch.

Klein en Groot Pas maken Tussen ‘t Pas

Nu wordt het duidelijk. De eigenaardige benaming Tussen ‘t Pas, een in 1942 opgeviste oude volksnaam (9), is te verklaren doordat, naast dit Groot Pas, de hoger vermelde kleine constructie over de Sint-Jansgracht bleef bestaan. Dit ‘oude’ Pas werd mettertijd Klein Pas genoemd. Tussen deze grote en de klei-

ne Pasbrug had je dus ... Tussen Pas(sen). De (correcte) meervoudsvorm werd echter niet gebruikt. Officieel heet het er nogal misleidend Tussen 't Pas.

De naam Kombrug, die de kleine Pasbrug later toebedeeld kreeg, is mogelijk te verklaren doordat deze constructie een waterlus overspande die samen met de grote rivier een komvormig gebiedje omsloot (zie afb. 4). Wanneer die benaming voor het eerst gebruikt werd, is ons niet bekend (10). Het lijkt waarschijnlijk dat men 'Kombrug' begon te prefereren nadat de benaming Pas van de kleine naar de grote brug overgegaan was. Dat was een constructie waarmee het 'kleintje' zich niet kon meten. Het zat ingeklemd tussen huizen in relatief nauwe straatjes en dichte bebouwing. Voor wie niet in de buurt woonde was het zelfs moeilijk te vinden, terwijl de grote vanop de naast gelegen Sint-Jorisbrug voor elke passant mooi zichtbaar was (zie afb. 5). Sprak iemand van de Pasbrug, dan bedoelde die toch zeker de grote, alom gekende...

Met dank aan Frank Gelaude en Peter Steurbaut
(Dienst Stadsarcheologie Gent)

Noten

- 1 Hol, A.R. (1963), Het toponiem pas. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde*, jg. 39, p. 165-173 en Gysseling, M. (1960), *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, deel 2, p. 787. De geciteerde plaatsnamen in deze tekst gevolgd door een jaartal zijn te vinden in het boekje van Maurits Gysseling over de oudste Gentse plaatsnamen (Gysseling, M. (1954), *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen, pp. 87). De locatie van 'pas' blijkt uit zijn korte beschrijving en uit de nummeraanduiding op het door hem bijgevoegde kaartje. Twee andere in de stadsrekeningen vermelde passen liggen ver buiten Gent en betreffen krijgstochten van de Gentenaars naar Nevele en het Oudenaardse.
- 2 Gysseling, M. (1995), De Oude Leien te Gent. In: Duvosquel, J.M., Thoen, E. (eds.), *Peasants and townsman in Western Europe*, Gent, p. 93.
- 3 Een archeologische registratie van een brug of kairest met zware ijzeren ring in Stoops, G. (1995), Tussen 't Pas. In: *Stadsarcheologie, bodem en monument in Gent*, jg. 19 nr. 4, p. 47-48.
- 4 Alfons Van Werveke geeft aan de vroeg-14de-eeuwse Gentse vermeldingen van het woord pas de betekenis van grensscheiding (grensovergang), in dit geval tussen Gent en de heerlijkheid van Sint-Baafs (Van Werveke, A. (1908), *Register. Gentsche Stads- en Baljuwsrekeningen 1280-1336*, Vyt, Gent, p. 1288). Deze uitleg klopt waarschijnlijk niet.
- 5 SAG, reeks 114bis nr. 33; SAG reeks 108bis nr. 178. Reglement op de passeniërs.
- 6 Denk aan het Engelandgat (Ingheland gate, 1372). Dit 'gat' verleende toegang tot een 'ingeland': een ingeperkte weide. Dezelfde betekenis vinden we ook in Bagattenstraat: Pargaten strate (1268), duidend op een perre of parre (hek) die zo'n toegangsgat afsloot.

- 7 De naam Sint-Baafsspei kon verwarring geven. Vlakbij lag immers nog een kleinere stuw in nog een andere oude Leiearm aan de westgrens van de Sint-Baafsabdij, ook aangeduid als het 'speykin Sente Baves vor de visike'. De 'visike' was het ziekenverblijf van de monniken, onderdeel van het abdijcomplex. Vermeld in de stadsrekeningen van 1325-1326, bewaard in het stadsarchief van Gent (SAG), reeks 400 nr. 1, f. 323v.
- 8 Devriese, L. (1998), De Gentse Waterwijk. De stad verkavelt het terrein. In: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, jg. 22 nr. 4, p. 2-39 (met reproductie van het charter uit 1213 bewaard in het Gentse Stadsarchief. Meer uitgebreid bij Devriese, L. (2003), Eén paus, twee koningen, twee graven en een hertog aan de wieg van twee schamele Gentse wijken. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 31 nr. 5, p. 303-313. De Gentse stadsverdediging steunde vrijwel helemaal op inundatiestrategie en hierin speelden deze stuwen een sleutelrol.
- 9 In 1812 werd in de eerste officiële straatnamenlijst de naam Rode Torestraat gegeven aan het straatje dat voordien bekend stond als Tusschen 't Pas, Entre le Passage (Fris, V., 1925, *De Oude straatnamen van Gent*, p. 203). Deze Rode Torenaam moest in 1942 verdwijnen omdat hij verwarring kon geven met de gelijknamige kaai aan de overzijde van het water.
- 10 Aan het einde van de 15de eeuw sprak men nog steeds van Pasbrug in de betekenis van Klein Pas: In 1486-1487: 'huus metten lochtinghen ... tusschen den Roeden Turre ende de Pasbrugge' (SAG, reeks 301 nr. 59, f. 216).

Maak reclame voor GT!

Ghendtsche Tydinghen is veel te weinig bekend.
 Zelfs mensen die zich bijzonder interesseren aan onze stad weten
 dikwijls niet dat dit tijdschrift bestaat...
 En nochtans: voor wie een woordje wil meepraten over de Gentse
 geschiedenis is GT een absolute must.

Spreek ze er over aan. Verwijs hen naar de website.
 Geef hen een oud nummer te lezen
 of bezorg ons hun adres en we
 steken meteen een gratis proefnummer in hun bus.

Mond tot mond reclame is de beste publiciteit!